

СЕМАНТИЧНА АСИМЕТРІЯ ОПОЗИЦІЇ ПРИЙМЕННИКІВ НАД І ПІД В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Досліджено вживання в українській мові первинних прийменників *над* і *під* із метою виявлення їхнього концептуального змісту. Описано основні метафоричні зв'язки між репрезентативними відношеннями прийменників.

Ключові слова: прийменник, семантична мережа, траєктор, орієнтир, прото-сцена.

Исследовано употребление в украинском языке первичных предлогов *над* и *под* с целью выявления их концептуального содержания. Описаны основные метафорические связи между репрезентативными отношениями предлогов.

Ключевые слова: предлог, семантическая сеть, траектор, ориентир, прото-сцена.

The author studies the use of the Ukrainian prepositions *above* and *under*. The aim is to reveal the conceptual content of these prepositions. The basic metaphorical relations between representative relations of the prepositions have been described.

Keywords: preposition, semantic network, trajector, landmark, proto-scene.

Останнім часом у мовознавстві посилюється увага до прийменників, зокрема до проблеми семантичних відношень, які вони профілюють. З початку 80-х років ХХ століття в низці новаторських робіт було представлено погляди стосовно природи і способів аналізу прийменникових значень [див.: 5; 10–13; 15 та ін.]. Когнітивна граматика схильна розглядати прийменники й інші «граматичні елементи» як такі, що мають семантичне навантаження, зокрема Р. Ленекер зазначає, що прийменники є повнозначними словами в усіх випадках вживання [13, с. 18, 380].

В українському мовознавстві прийменники також стали предметом пильного аналізу в останні роки. Ведеться робота над міжнародним науковим проектом «Слов'янські прийменники у синхронії і діахронії: морфологія і синтаксис» [2], у межах якого було розроблено базу даних українських прийменників на основі корпусу текстів [див.: 3, с. 43], укладено словник українських прийменників [4]. У різних аспектах прийменники української мови

досліджено у фундаментальних працях І. Р. Вихованця [див.: 1 та ін.]. Проте недостатнім є вивчення українських прийменників у когнітивному аспекті.

Мета статті полягає в дослідженні основних ментальних механізмів, за допомогою яких прийменникові смисли розширюються від просторової до абстрактної сфери на матеріалі первинних прийменників вертикальної осі *над* і *під*. Важливим для цього дослідження є також простежити асиметричність у семантиці прийменників. Загалом, бінарні опозиції слугують зручним матеріалом для досліджень у когнітивному напрямку, який відкриває нові перспективи в їх дослідженні, оскільки спрямований, у першу чергу, на вивчення структур репрезентацій знань у людській свідомості і втілення їх у мові [14, с. 282]. Опозицію *верх/низ* В. В. Іванов і В. Н. Топоров виділили в межах головного протиставлення «позитивного і негативного відносно до колективу і людини» [цит. за: 14, с. 283]. Відтак, В. Д. Ужченко зазначає, що «негативний» член бінарної опозиції (у цій опозиції – *низ*, тобто прийменник *під*) проявляє більшу активність як у формуванні переносних значень слів, так і у фразеологічних одиницях, де також «діє несиметрична дихотомія» [9, с. 249]. Верх і низ несиметричні з точки зору сприйняття. Коли людина стоїть, простір перед нею і вгорі оптимальний для сприйняття зором, тому напрямки вперед і вгору є позитивними, на противагу напрямкам назад і вниз. Із функційного погляду верх і низ теж нерівнозначні: поверхня предметів частіше придатна для використання, ніж нижня частина об'єкта [6, с. 6].

ПРОСТОРОВІ ВІДНОШЕННЯ

Просторову опозицію за вертикальною віссю прийменників *над* і *під* утворюють прото-сцени цих прийменників, які позначають відношення між елементами просторової сцени – траєктором (trajector, TR) і орієнтиром (landmark, LM) (терміни Р. Ленекера), один з яких розташований вище, а інший нижче. Концептуальний зміст можна абстрагувати від конкретних просторових сцен, що приводить до дуже абстрактних і схематизованих уявлень, які В. Еванс і А. Тайлер називають прото-сценами. Прото-сцену можна порівняти до основного змісту, пов'язаного з певним прийменником, отже, вона включає в себе інформацію, яка відноситься до траєктора й орієнтира. Прото-сцени як ідеалізовані схеми не містять

детальної інформації про природу траєктора чи орієнтира, ні докладної метричної інформації про такі поняття, як точна форма орієнтира або ступінь контакту між траєктором і орієнтиром [див.: 11, с. 9]. Для прийменника **над** прото-сценою є відношення: ТРАЄКТОР ВИЩЕ ОРІЄНТИРА, а для прийменника **під**: ТРАЄКТОР НИЖЧЕ ОРІЄНТИРА [7, с. 59; 8, с. 391].

1. Місце.

Для цього типу відношень характерними є природні орієнтири – об'єкти навколишнього світу, важливі для людської діяльності: гори, ріки, моря, будівлі й под.

Вертикаль

(1) *А це означало б, що він неминуче пролетить і над Львовом.*

(2) *Таким чином не треба було виходити з палацка у ті святочні дні, коли муситься трапезувати під відкритим небом.*

Горизонталь

Траєктор розташований відносно орієнтира приблизно на тому ж рівні – на поверхні землі, однак є певна різниця в географічній висоті над рівнем моря:

(3) *Вони йшли по одному дорогою над Потокком.*

(4) *Їхня чорна баня стояла просто над Пслухом.*

У випадку (5) використання прийменника **над** обумовлено прототипом ситуації. Відомо, що трансатлантичний телефонний кабель прокладено дном Атлантичного океану, і фактично він пролягає під Атлантикою. Проте телефонний зв'язок концептуалізується як сполучення; і тут йдеться про подолання просторової перешкоди, яка прототипно пролягає над перешкодою, сполучаючи дві точки (наприклад, міст).

(5) *О, в вас обох стало б моці повиводити з ладу всі телефонні лінії над Атлантикою...*

Орієнтиром виступає конкретний об'єкт, розташований вище (**під**) або нижче (**над**) траєктора.

(6) *Розплавився навіть давній латунний гуцульський мосяжний хрест, прибитий над входом.*

(7) *АПП, зауваживши, що Пуня кусає під партою кананку, дозволила йому їсти відкрито на її уроках.*

Однак один із елементів просторової сцени розташовано не обов'язково точно над іншим елементом. Тобто на горизонтальній осі орієнтир і траєктор прототипно мають однакову позначку, як у (6) і (7), але це не є обов'язковою умовою, як у (8), де

траєктор (вертоліт) може перебувати в якийсь момент точно над орієнтиром, а може й не перебувати, (9), де траєктор (горіхи) може лише частково потрапляти безпосередньо під орієнтир (ноги).

(8) Під вечір **над нами** почав літати військовий вертоліт.

(9) Йшлося ще й через горіхові ліси, де **під ногами** горіхи уклалися у багаторічні шари.

Контакт між орієнтиром і траєктором також є необов'язковою умовою, наприклад у (1), (2), (6), (7) контакт відсутній, а в (10) і (11) дія може відбутися лише за контакту між орієнтиром і траєктором.

(10) Вона сама вимкнула в моїй кімнаті світло і запалила вогник **над недогарком** свічки.

(11) ...і поклала непомітно, щоб ніхто не бачив, **під** його ліву руку пожовклу карточку.

Розташування однорідних між собою траєктора й орієнтира безпосередньо один над одним забезпечує утворення додаткової семи 'рівень':

(12) [Він] складався з двох горизонтальних – **одна над однією** – рур, до торців яких кріпилися х-подібні стояки з клемами.

Причому в таких випадках прийменники **над** і **під** часто є взаємозамінними, і вибір одного з них залежить від акценту на векторі дії (у (12) можна вжити прийменник **під** – *одна під однією*).

Несиметричними у просторових відношеннях **над** і **під** є у вираженні семи 'покриття'. Прийменник **під** часто вказує на прихованість, захищеність траєктора за допомогою орієнтира: *людина під ковдрою, стіл під скатертиною* і под.

Прийменники **над** і **під** можуть указувати на різницю в розмірі траєктора й орієнтира. Часто ці прийменники вживають при відношеннях, у яких траєктор знаходиться поряд з орієнтиром, їхні нижні частини/поверхні знаходяться на одному рівні вертикальної осі, а верхні межі – на різних:

(13) Карл-Йозеф сказав і підвівся **над столом**.

(14) **Під горбом**, на якому наша хата і сад, була залізнична колія.

За цією ж схемою часто прийменник **під** уживають разом із назвою міста, яке виступає орієнтиром, а простір, менші поселення чи події, які відбуваються в межах цього простору, – траєктором (15). Це зумовлено тим, що більші міста переважно утворені з високих будинків і візуально вивищуються над навколишнім

простором. Також вживання прийменника *під* у таких випадках може бути зумовлено давнім звичаєм будувати міста на пагорбах чи подібних географічних підвищеннях із метою створення додаткового захисту для міста від нападників.

(15) *Він залишився живим у бою під Яссами.*

Це значення прийменника *під* є також асиметричним відносно семантики прийменника *над*.

Уживання прийменника *під* разом із орієнтиром, який позначає предмет, що слугує певною перешкодою і є вищим, ніж траєктор (*стояти під дверима, під брамою, під будинком, під стіною, чекати під вікнами*) утворює додаткове значення неможливості подальшої запланованої дії, наприклад, як у (16) – неможливість увійти, *люди* вимушені чекати певний час, коли запланована дія стане можливою.

(16) *Люди приходили під склепи ще перед шостою.*

Так само, як і контакт між траєктором і орієнтиром, є необов'язковим розміщення всього траєктора над/під орієнтиром. Випадки (17), (18) засвідчують, що лише частину траєктора може бути розташовано безпосередньо *над* орієнтиром. А у випадку (19), навпаки, частина орієнтира розташована над траєктором.

(17) *Ще він побачив навколо себе голови – ціле товариство згурядилося над шахівницею, збуджено обговорюючи становище.*

(18) *Карл-Йозеф обережно відклав убік свого меча і першим схилився над заюшеним Пеною.*

(19) *Небіжка часто приходила до нас, вони з дзядзем сиділи вечорами на лавці під сливками.*

2. Тіло людини.

Прототипно тіло людини займає вертикальне положення, і тому вказівку на розташування певних частин тіла відносно інших вербалізують з огляду на цей факт, навіть якщо людина лежить або перебуває в іншому положенні (20). У випадку (21) представлено незвичайне положення тіла людини, причому на цьому зацентровано увагу штучним відчуженням частини тіла (*ніг*) і вказівкою на їхнє незвичне розташування.

(20) *Кажуть, ніби о п'ятій тридцять чотири ранку Ева-Марія ледь торкнула губами його все ще не відбілений від карпатської засмаги виямок під «адамовим яблуком», і це було востаннє.*

(21) *Пена таки загримів на крижі, високо над собою побачивши власні задерті ноги.*

3. Опали.

Вертикальна вісь порівняно з іншими вісями членування простору має суттєву відмінність: вона однозначно визначається гравітаційним полем [6, с. 6]. Усе, що рухається зверху вниз: дощ, сніг, вода з іншого джерела (душ і под.), промені сонця – може перебувати з іншими об'єктами у відношеннях, які профілюють прийменники **над** і **під**, як наприклад у (22) і (23).

(22) *Аж тепер зрозуміла, що бігла під дощем простоволоса.*

(23) *За вікном у мене то сонцем, то зливою мерехтить над печерськими горбами липнева гроза.*

4. Текст.

Текст, як і лист паперу, є двовимірним, тобто має горизонтальну і вертикальну осі. У зв'язку з цим і особливостями письма більшості мов, текст зазвичай починають писати згори сторінки і продовжують наносити літери, поступово рухаючись донизу. Таким чином, заголовок конвенціонально розміщують **над** текстом, а підпис – **під** текстом, наприклад (24).

(24) *Артур Пена й собі підписався під якимось крикливим листом протесту.*

ЧАСОВІ ВІДНОШЕННЯ

Прийменники **над** і **під** найрідше виражають часові відношення, оскільки час концептуалізується як лінійний вимір і схематизується відповідно до горизонтальної осі. Але деколи все ж таки можемо спостерігати вживання цих прийменників у часових значеннях, хоча їх вживання не є послідовним: синонімічними є вживання цих прийменників у парах речень (25) і (26), (27) і (28).

(25) *Вийшли над вечір з пансіонату прогулятися...*

(26) *Під вечір над нами почав літати військовий вертоліт.*

(27) *Над ранок навіть засумнівався, чи справді так уже мені вдалося виграти той двобій з молоденькими польськими священиками.*

(28) *Під ранок помер пацієнт у сусідній палаті.*

Можна припустити, що вживання прийменника **під** у сполученні з іменником *кінець* на позначення завершення дії або періоду (29), (30) розвинулося у зв'язку з веденням хронологічних записів, і кінець певного періоду асоціюється з кінцем певного тексту про цей період. Але це лише наша гіпотеза, яка вимагає детальної верифікації.

(29) *Під кінець дев'яностих* Україна потрапила відразу до кількох чорних списків, проваджених надміру безсторонніми спостерігачами з усіляких міжнародних структур.

(30) *Під кінець* навіть почав було тішитися таким багатством репертуару.

Розуміння часу як додаткового виміру, який накладається на первинні системи виміру дійсності (просторові) як додатковий прошарок, зумовило вживання прийменника *під* у поєднанні з іменником *час*, який утворює словосполучення з неузгодженим означенням (31). Зараз, завдяки частотному вживанню, це поєднання набуло статусу складеного прийменника.

(31) *Під час відряджень ми звикли до кофеїнових драже.*

АБСТРАКТНІ ВІДНОШЕННЯ

1. Супровід.

До цього типу відношень вважаємо за можливе віднести вказівку на явища, які є супровідними для основної події, наприклад (32), (33), (34). Найчастіше у таких випадках орієнтирами є звукові явища: *під шум води, під музику, під коментарі і под.*

(32) *О, це високе мистецтво богинь, що виходять на берег, вивільнюючись із піни морської під звуки небесних флейт!*

(33) *Раптом двері розчинились і під крики черги в кабінет ввірвалась розпашіла дебела молодиця з чорним поліетиленовим мішечком.*

(34) *Пізньої ночі, під снігову заметіль, у приміщення школи олімпійського резерву вривається цілий десант.*

Суперсегментні фонетичні одиниці також є супровідними для мовленнєвого потоку:

(35) *Артур зосередився на назвах окремих деталей вдяганки, але в голові крутилися тільки «плахта» і «спідниця» з наголосом над «і».*

2. Форма.

Орієнтир позначає певну форму, яку надано явищу, це може бути визначальна ознака, назва, ім'я, число (номер), знак або ін. (36), (37).

(36) *Під людяністю я розумію здатність несподівано відкриватися, бачити навіть у незнайомому когось найближчого.*

(37) *...і замовив йому альбом карпатських ландшафтів під умовною назвою «Батьківщина мазохізму».*

Так само й значення подібності до чогось, підробки чогось профілює прийменник *під* (38), (39). Видається, що це зумовлено

первинною технологією виготовлення копії: оригінал накладали на заготовку і відбивали контур оригіналу. Таким чином, копія під час виготовлення прототипно має розміщуватися під оригіналом.

(38) *Екраном велетенського і плаского «Телефункена» миготіли чорно-білі, переважно **під брунатну сенію**, кадри...*

(39) *...і завжди пам'ятав, що своєю шляхетністю і людською порядністю завдячував їй, своїй законспірованій **під комсомолку** дворянці.*

3. Ієрархія.

Відношення влади, впливу, рівня, становища концептуалізуються в термінах вертикальної осі. Відповідно, такі відношення профілюють обидва прийменники, з тією різницею, що у сполученнях з **над** орієнтир є НИЖЧИМ (за статусом) від траєктора (40), (41), а у сполученнях з **під** – ВИЩИМ (42), (43) (пор. зі структурними метафорами для **up** і **down** у [5, с. 38]).

(40) *Його панування **над інтернатом** і світом тривало б ще не один рік...*

(41) *І я втрачаю контроль **над собою**, майже божеволію.*

(42) *Але цілком не виключено, що свою першу українську подорож Карл-Йозеф здійснив **під впливом** родинного міту про прадіда.*

(43) *Нас затримали і **під конвоєм** повели до відділка.*

Явище загрози і відношення між об'єктом і суб'єктом за умови присутності загрози також може бути профільовано прийменниками **над** і **під**:

(44) *Тож поки дівчина розповідала про навислу **над нею перспективу** неотримання заліку з таксонометрії, він устиг роздивитись уважно, де і що тут знаходиться...*

(45) *Провінція знаходиться на шляху до спорожніння, а молодь залишається тут тільки **під страхом** смертної кари.*

4. Ментальні дії.

Досить поширеними є абстрактні відношення, які вказують на ментальні дії людини. Цей тип відношень властивий лише прийменнику **над**. Орієнтиром може виступати ментальне поняття, як у (46) або конкретний об'єкт, як у (47). Ці відношення розвинулися за аналогією до способів опису фізичної роботи (48), заснованих на метонімії: виготовляючи якийсь предмет, людина нахиляється над ним.

(46) *Тож Ярчик Вошебник, безумовно, мав рацію, коли замислився **над проблемою** головного героя.*

(47) *Коли вона носила дитину, Корій провів над нею певний ритуал.*

(48) *Деякі з людей зосереджено скніли над вирізьблюванням усіляких вигадливо-райських узорів...*

5. Мета.

Відношення мети також є несиметричними в цій опозиції і властиві тільки прийменнику *під*. Після виконання певної дії на тому місці, яке є траєктором, знаходиться орієнтир (49).

(49) *Вона й взяла під дачу шість соток глевкого суглинку на горбах за містом.*

6. Кількісні відношення.

Кількісні відношення властиві обом прийменникам, оскільки відношення міри структуровано в термінах вертикальної осі: ПЕРЕВИЩЕННЯ МІРИ, ДОСЯГАТИ ПОТРІБНОЇ КІЛЬКОСТІ чи НЕ ДОСЯГАТИ ЇЇ, ВИЩЕ/НИЖЧЕ МЕЖІ.

(50) *Він над усе полюбив час від часу занурюватися в незліченні гірські потоки і зосереджено лежати в них.*

(51) *У цей момент до неї підійшов незнайомий чоловік зростом під два метри.*

Отже, для прийменників *над* і *під* в українській мові характерна складна й розгалужена мережа значень, що розвивається за рахунок здатності прийменників уживатися зі словами різного смислового навантаження. Так, первинне просторове значення локалізації стає актуальним не тільки для відношень між фізичними об'єктами, розташованими певним чином у просторі, а й, певною мірою, для часових, кількісних, процесуальних і ментальних концептів, які задіюються відповідними контекстуальними елементами у прийменникових конструкціях на сучасному етапі розвитку мови. Дійсно, прийменник *над* як «позитивний» елемент опозиції має менш розгалужену систему значень, на противагу значно ширшій семантичній мережі прийменника *під*.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Вихованець І. Р.** Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1980. – 288 с.
2. **Всеволодова М.** Предлоги в синхронии и диахронии: морфология и синтаксис. Первые результаты межнационального проекта / М. Всеволодова // Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту: зб. наук. праць, присвячений ювілею А. П. Загнітка. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С. 173–180.

3. **Загнітко А.** Українські прийменники: інвентар і структура / А. Загнітко, І. Данилюк, Г. Ситар // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць / уклад.: А. Загнітко та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – Вип. 12. – С. 41–47.
4. **Словник** українських прийменників. Сучасна українська мова / [А. П. Загнітко, І. Г. Данилюк, Г. В. Ситар, І. А. Щукіна]. – Донецьк: БАО, 2007. – 416 с.
5. **Лакофф Дж.** Метафори, которими мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
6. **Мазурова Ю. В.** Типология средств выражения пространственной локализации (вертикальная ось) / Ю. В. Мазурова: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук. – М., 2007. – 32 с.
7. **Словник** української мови: в 11 т. / [редкол.: І. К. Білодід (гол. ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. 5. – 840 с.
8. **Словник** української мови: в 11 т. / [редкол.: І. К. Білодід (гол. ред.) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. 6. – 832 с.
9. **Ужченко В. Д.** Східноукраїнська фразеологія / В. Д. Ужченко. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – 362 с.
10. **Brugman С.** The Story of Over: Polysemy, Semantics and the Structure of the Lexicon / С. Brugman. – New York: Garland, 1988. – 115 p.
11. **Evans V.** Applying Cognitive Linguistics to Pedagogical Grammar: The English Prepositions of Verticality [Електронний ресурс] / V. Evans, A. Tyler. – 50 p. – Режим доступу: <http://www.vyvevans.net/>
12. **Herskovits А.** Language and Spatial Cognition: Interdisciplinary Study / А. Herskovits. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – 208 p.
13. **Langacker R.** Grammar and Conceptualization / R. Langacker. – Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2000. – 427 p.
14. **Martinek S.** Opozycja swój / obcy w świadomości współczesnych rodzimych użytkowników języka i kultury ukraińskiej / S. Martinek // Etnoligwistyka. – № 20. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2008. – S. 281–296.
15. **Tyler А.** The Semantics of English Prepositions: Spatial Scenes, Embodied Meaning, and Cognition / А. Tyler, V. Evans. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 268 p.

Надійшла до редколегії 17.12.2012